
Boekbesprekingen

Bijbelwetenschappen

Christopher Barina Kaiser, *Seeing the Lord's Glory: Kyriocentric Visions and the Dilemma of Early Christology* (Minneapolis: Fortress Press, 2014), 365 p., \$ 49.00 (ISBN 9781451470345).

Wat is de oorsprong van de hoge christologie van het Nieuwe Testament? Hierop zijn verschillende antwoorden gegeven. Bekend is de benadering die stelt dat met haar intrede in de hellenistische cultuur Jezus van Nazareth, die als mens niet meer was dan een profeet, in toenemende mate goddelijke trekken kreeg. We kunnen hier de namen noemen van Rudolf Bultmann en vooral Wilhelm Bousset. Echter, het wordt steeds duidelijker dat een hoge christologie tot de oudste kern hoort van het geloof van de volgelingen van Jezus. Jezus werd door hen als 'Heere' (kurios) aanbeden en daarmee gaven zij aan dat Hij, zoals Richard Bauckham het heeft verwoord, deelde in de identiteit van de God van Israël.

N.T. Wright die in *The Resurrection of the Son of God* op magistrale wijze de opstanding als historisch feit heeft verdedigd, verbindt het geloof in de godheid van Jezus met de realiteit van de opstanding. De opstanding is dan de katalysator dat onder de volgelingen van Jezus het besef ontstaat dat hun Meester ook God kan worden genoemd. Christopher Barina Kaiser, emeritus hoogleraar historische en systematische theologie aan Western Theological Seminary in Holland, Michigan, zoekt in zijn studie *Seeing the Lord's Glory* de oplossing in een andere richting. Hij geeft aan dat de opstanding als zodanig geen reden is voor goddelijke verering. Ook als wij meenemen dat Kaiser de

opstanding niet als een historisch feit ziet, heeft hij wel een punt.

Zijn vraag is hoe het mogelijk is dat het in een joods milieu kwam tot verering van Jezus als God. De verklaring zoekt hij in de theofanieën die in het Oude Testament zijn te vinden. Dan moeten we denken vooral aan Exodus 34, Jesaja 6, Ezechiël 1 en Daniël 7. In de buitencanonieke apocalyptische literatuur was het zien van de goddelijke glorie een belangrijk thema. In apocalyptische kringen werden teksten met theofanieën liturgisch gebruikt. De gebedspraktijk was erop gericht om zelf ook zo'n theofanie te ontvangen. Kaiser wil Jezus en zijn volgelingen vanuit deze achtergrond verstaan. Jezus zocht met zijn volgelingen in gebed God om Hem te aanschouwen. Hoewel Kaiser dat niet erg uitwerkt, lijkt hij er wel van uit te gaan dat uit de wijze waarop Jezus tot God bad een bijzondere relatie tot God sprak.

Na zijn dood hebben de volgelingen van Jezus de gebedspraktijk van hun Meester voortgezet. In de theofanieën zagen zij Jezus als Heere. Dat was de oorzaak dat zij Hem goddelijke eer zijn gaan bewijzen. Het verklaart ook dat binnen het Nieuwe Testament de naam 'Heere' (kurios) vooral voor Jezus wordt gebruikt, terwijl God de Vader veelal 'God' wordt genoemd. Nog afgezien van het methodisch naturalisme is de grote zwakte van het boek van Kaiser dat er geen duidelijke verklaring wordt gegeven hoe het mogelijk is dat Jezus, nadat Hij niet meer aanwezig was, als God werd vereerd, terwijl Jezus op aarde slechts een vrome apocalyptische Jood zou zijn geweest.

Wie echter het door Kaiser aangedragen materiaal zet in het kader van het getuigenis dat de evangelisten van Jezus geven en meer

in het algemeen het getuigenis dat het Nieuwe Testament van Jezus geeft, kan er grote winst mee doen. De stem die Jezus hoorde bij zijn doop in de Jordaan moet dan niet alleen met Psalm 2 en Jesaja 42 worden verbonden, maar ook met Daniël 7. Deze stem bevestigde voor Jezus dat Hij de gestalte als een Zoon des mensen was aan wie goddelijke eer toekomt. Bij de verheerlijking op de berg viel Johannes, Jakobus en Petrus geen visioen ten deel, maar waren zij aanschouwers van een materieel getinte transformatie van hun Meester. De blinkend witte kleding legt een verbinding met Daniël 7:9. Daar wordt het van de Oude van dagen gezegd. Een visioen dat wel helemaal past in de beschrijving van Kaiser is Openbaring 1:9v. Ook daar worden aan Jezus die als een de Zoon des mensen gelijk is, trekken toegeschreven die in Daniël 7 bij de Oude van dagen horen. In het visioen dat Stefanus ontvangt, deelt Jezus als Zoon des mensen in de heerlijkheid van God.

Uiteraard moet wel heel in het bijzonder Paulus worden genoemd. In tegenstelling tot wat Kaiser stelt, is voor de verschijning op weg naar Damascus de categorie visioen ontoereikend. Zeker is wel dat Paulus een theofanie in de vorm van een christofanie ontvangt en zo de zekerheid ontvangt dat Jezus Heere (kurios, JHWH) is.

Boven-Hardinxveld

P. de Vries

C.M. Tuckett (ed.), *2 Thessalonians and Pauline Eschatology: For Petr Pokorný on his 80th Birthday* (Leuven: Peeters, 2013), 215 p., \$ 68.60 (ISBN 9789042930056).

De eschatologie heeft in de dogmatische bezinning haar achtergestelde plaats ruimschoots ingehaald. Dat inspireert enerzijds de bijbelwetenschap, terwijl anderzijds de

dogmatiek zich heeft te verstaan met de resultaten uit de bijbelwetenschap. De bovengenoemde bundel is daar een voorbeeld van. In deze bundel blijkt op verschillende momenten dat het thema van de eschatologie in het oeuvre van Paulus centraal staat. De eschatologie heeft belangrijke theologische, christologische, ecclesiologische en ethische consequenties.

Een belangrijk issue in het geheel van deze bundel is de verhouding tussen de verschillende uitspraken van Paulus over het einde. Enerzijds legt Paulus alle nadruk op de toekomst van Christus. Het is heel duidelijk dat Paulus onderscheidt tussen de incarnatie en de glorierijke komst van Christus. Voor de uitverkorenen is de komst van Christus tot heil. Zij zullen gered worden en participeren in de overwinning van Christus over de dood. Zo kan Paulus de machtige troostboodschap laten klinken dat gelovigen altijd met Jezus Christus zullen zijn. Dit vooruitzicht stempelt het leven in het heden, omdat het heden gekwalificeerd wordt door het perspectief van de toekomst. De keerzijde van het gericht over de ongelovigen bedoelt de gelovigen des te meer waakzaam te doen zijn.

Anderzijds zijn er in de brieven van Paulus ook uitspraken aan te treffen die de nadruk leggen op het sterven van de individuele gelovige. Paulus verlangt om te sterven om zo bij Christus te zijn. Hoe verhoudt dit accent zich met het verlangen naar de wederkomst van Christus en het heil van de opstanding van het lichaam dat daarmee is gegeven? In de problematisering van deze kwestie wordt teruggesproken op Dodd die sprak van een 'definite change of outlook.' Hebben omstandigheden of teleurstellingen Paulus tot een andere benadering gebracht? Heeft Paulus de apocalyptiek ingeruild voor een hellenistisch gezichtspunt? Of verwacht Paulus dat hij direct na zijn sterven

het nieuwe lichaam zal ontvangen?

In het opstel van Morna Hooker komt deze kwestie expliciet aan de orde. Vanuit een vergelijking tussen Filippenzen 1 en 3 maakt zij duidelijk dat het inzicht van Dodd niet terecht kan zijn, omdat Paulus in één en dezelfde brief de beide invalshoeken aan de orde stelt. Na een inventarisatie van de verschillende gegevens in de geschriften van Paulus komt zij tot de conclusie dat er bij Paulus sprake is van verschillende perspectieven. In de brief aan de Galaten neemt zij waar dat Paulus spreekt over het leven met Christus in het heden. In Romeinen 6 wordt ook gesproken over de participatie in de dood en de opstanding van Christus, terwijl Romeinen 8 daaraan de hoop voor de toekomst ontleent. De tweede Korinthebrief maakt duidelijk dat er verschillende stadia zijn in het aandoen van Christus. Het aandoen van Christus begint in dit leven door het geloof, er is een diepere kennis van Christus direct na de dood, terwijl de ultieme vervulling van het aandoen van Christus gestalte krijgt in de opstanding van het lichaam bij de wederkomst van Christus.

De verschillende accenten in de verschillende brieven van Paulus hebben niet in de eerste plaats te maken met wisselende inzichten van de apostel, maar met verschil in context. In de eerste Korinthebrief verdedigt hij de lichamelijke opstanding tegenover degenen (geen gnostici!) die menen dat het geestelijke leven de ultieme vervulling is van de participatie in Christus' opstanding, terwijl in de tweede brief aan Korinthe de persoonlijke context van de heidenapostel zwaarder meeweegt.

De uiteindelijke conclusie is dat Paulus zijn inzicht niet veranderde door de loop van de tijd en dat zijn eschatologie grote overeenkomst vertoont met die van Johannes, aangezien verleden, heden en toekomst bui-

ten deze tijd staan. Het toekomstige leven wordt bepaald door de relatie met Christus. Men kan namelijk in, met en voor Christus leven. Dit christologische perspectief is uiteindelijk bepalend voor de eenheid van Paulus' eschatologische inzichten in de eerste en tweede Korinthebrief.

Interessant zijn ook de verhandelingen over 1 Korinthe 15 en over Romeinen 8. Volgens Pokorný die voor de eerste verhandeling tekende, is er in 1 Korinthe 15 sprake van een herinterpretatie van Paulus van de nabije komst van Christus, zoals hij dat bijvoorbeeld in 1 Thessalonicenzen 4 vertolkte. Deze benadering zou een verschil in invalshoek in de bundel kunnen betekenen, hoewel het niet noodzakelijk is. De grondtoon van de hele bundel vertolkt het verrassende van de opstanding (van Christus) die volgens joods denken aan het einde van de geschiedenis zou plaatshebben.

W. van Vlastuin

Kerk- en theologiegeschiedenis

Keith Edward Beebe, *The McCulloch Examinations of the Cambuslang Revival (1742): A Critical Edition*, deel I & II (Woodbridge: The Boydell Press, for the Scottish History Society, 2013), lxii, 399 & x, 345 p., £ 60.00 (ISBN 9780906245323).

William McCulloch (1691-1771), predikant in Cambuslang, schreef een verslag van de geestelijke ervaringen van zijn gemeenteleden die in de opwekking van 1742 tot bekering waren gekomen. Het manuscript was bedoeld om aan te tonen dat de opwekking het werk van de Heilige Geest was. Keith Edward Beebe, hoogleraar kerkgeschiedenis aan Whitworth University in Washington, wijdde zijn dissertatie in Aberdeen aan dit

document en dat heeft geresulteerd in een volledige, onverkorte en geannoteerde editie van deze belangrijke historische bron.

Beebe laat in de inleiding zien dat McCulloch veel werk maakte van de verslagen. Hoewel de 109 geïnterviewden hun bekeringsgeschiedenis in eigen woorden mochten weergeven, is er volgens Beebe toch een vast patroon te ontdekken van 'concern, convictions, confession, comfort and confirmation' (xxxii). De nadruk in de verslagen ligt op de voorbereiding van de bekering en in de overtuiging van zonde. Dat lijkt mede ingegeven door de wens om de oprechtheid van de bekeringen aan te tonen. Opvallend zijn ook de vele passieve uitdrukkingen. De bekeerlingen 'were made to see' hun zonden en 'were made to cry out' en vooral 'were enabled to believe' (xxxix).

McCulloch liet maar liefst vier collega's naar het manuscript kijken om het te corrigeren en de uitdrukkingen van de geïnterviewden in overeenstemming te brengen met de Bijbel en de leer van de Westminster belijdenisgeschriften. Beebe maakt hun correcties in deze kritische editie zichtbaar. De redacteurs waren vooral kritisch op de weergave van bijverschijnselen zoals visioenen, hoorbare stemmen, dromen en het flauwvallen van mensen. Het strengste was Thomas Gillespie die ook theologische correcties aanbracht (I).

Critici van de opwekking waren onder anderen de predikanten zoals Ebenezer en Ralph Erskine en James Fisher die tijdens de First Secession waren afgezet en zich in 1740 definitief van de Church of Scotland hadden afgescheiden. Aanvankelijk hoopten zij dat George Whitefield bij zijn bezoek aan Schotland hun kant zou kiezen, maar toen de opwekkingsprediker weigerde te beloven alleen bij hen voor te gaan, raakten zij diep teleurgesteld. In een gesprek met een van de

bekeerlingen uit Cambuslang zegt Ebenezer Erskine zelfs: 'God save me from Cambuslang conversion and mr. Whitefields Doctrine' (I, 105). Overigens is de toon van Beebe niet altijd geheel objectief, als hij de Erskines bijvoorbeeld nadrukkelijk sektarisch noemt (161 n.49).

De meer dan honderd interviews openen een venster op de Schotse ziel. Het geestelijke leven tijdens de opwekkingen kenmerkt zich door gebrokenheid van hart, christocentrisch geloof en verlangen naar heiliging. Een enkel citaat kan dat verduidelijken. Een meisje van veertien vertelt hoe zij aan het avondmaal deelneemt en beschrijft Christus als haar Liefste en haar Vriend (I, 227). Daar is dan wel wat aan voorafgegaan. Aanvankelijk is zij gevoelloos en als er al eens een ernstige gedachte bij haar opkomt, dan komt er een wereldse overheen, totdat zij droomt over de hel en de woorden van Psalm 34 hoort: 'Verlaat het kwaad, doe het goede, zoek de vrede, jaag die ernstig na.' Overigens vinden de redacteurs dat de droom en het krijgen van de tekst beter geschrapt kunnen worden.

Een jongeman van drieëntwintig vertelt hoe hem duidelijk gemaakt werd dat hij beter kon wachten met trouwen en verklaart: 'the habitual prevailing bent of my heart, is after communion with God in Christ & conformity to him' (II, 308). De bekeringsgeschiedenissen mogen dan wel wat gemodelleerd zijn, maar weerspiegelen toch onmiskenbaar de gereformeerde spiritualiteit.

Het blijft wat raadselachtig dat McCulloch nooit tot publicatie is overgegaan, terwijl hij al contact had met een uitgever. Beebe wijt dat aan de neergang van de opwekking; twee jaar later is er namelijk bij een aantal van de bekeerlingen sprake van ernstige 'backslidings' (liii). Ook vonden de redacteurs dat McCulloch te weinig aandacht schonk aan verdere en latere ontwikkeling van het geeste-

lijke leven. Aan de vruchten kent men de boom, ook in tijden van opwekking.

H. van den Belt

Steve Bishop en John H. Kok, *On Kuiper: A Collection of Readings on the Life, Work & Legacy of Abraham Kuiper* (Sioux Center: Dordt College Press 2013), vii + 479 p., \$ 30.52 (ISBN 978093291465).

De erfenis van Abraham Kuiper (1837-1920) is in onze eenentwintigste eeuw springlevend. Vorig jaar verscheen naast een grote biografie over zijn persoon van de hand van James D. Bratt tevens deze bundel onder redactie van Steve Bishop en John H. Kok. In het introductieartikel wordt gezegd dat het doel van de bundel is om 'Kuiper's life and thought through the eyes of others' aan het Engelstalig lezerspubliek te presenteren (4). De bundel bestaat uit 31 artikelen van 29 verschillende auteurs. Vier artikelen zijn voor het eerst in het Engels beschikbaar gesteld en twee zijn voor de eerste keer gepubliceerd. Gelukkig heeft de bundel een sterke structuur, want de artikelen verschillen onderling nogal wat betreft stijl, inhoud, lengte en eerste publicatiedatum. In lijn met Kuipers beroemde uitspraak dat Christus' heerschappij alle levensterreinen omvat, is ervoor gekozen om de bundel in twee delen te splitsen. In het eerste deel wordt Kuiper in al zijn veelzijdigheden omschreven: als mens, politicus, kerkhervormer en theoloog, terwijl het tweede deel Kuipers visie op de verschillende levensterreinen inzichtelijk maakt, waarbij te denken valt aan cultuur, onderwijs, kunst, politiek, wetenschap, gender, algemene genade en soevereiniteit in eigen kring. Om een indruk van de artikelen te geven, licht ik er enkele uit.

Er is in deel I een persoonlijk getoonzette bijdrage van dochter Catherine M.E. Kuiper, waarin ze de levensloop van haar vader beschrijft. Grappig om te lezen is dat er bij zijn geboorte zorgen waren om de omvang van zijn hoofd. 'He was a peculiar looking little chap with an extraordinarily large head' (27). De specialist stelde de bezorgde ouders evenwel gerust: deze omvang wees op zijn grote hersencapaciteit. Uiteraard wordt aan Kuipers bekering uitgebreid aandacht besteed. Dankzij het lezen van de novelle *The Heir of Redclyffe* en in gesprekken met zijn geestelijke moeder Pietje Baltus, ging zijn hart open voor Christus. Minder bekend is dat Kuiper tot driemaal toe gebukt ging onder zenuwinzinkingen: tijdens zijn studie in 1859, na de ontmoeting met opwekkingsprediker Smith in 1876 en als de strijd om de kerkhervorming een climax bereikt in 1883. James D. Bratt, die in zijn bijdrage 'Raging Tumults of Soul' hierop eveneens ingaat, stelt de vraag of er een verband is tussen Kuipers zenuwinzinkingen en zijn theologie: leidt de nadruk op zowel Gods ondoorgrondelijke soevereiniteit alsook op de menselijke uitvoering van Gods wil niet onherroepelijk tot spanningen? (38).

Tussen de theologische bijdragen over Kuipers wereldbeeld (Cornelis P. Venema), zijn visie op rentmeesterschap (Vincent Bacote) en een vergelijking tussen Luther en Kuiper op het punt van de tweerijkenleer (Timothy P. Palmer) is er ook een interessant en nieuw artikel te vinden van Michael R. Wagenman over Kuipers kerkvisie. In kort bestek gaat hij op zoek naar de overeenkomsten en verschillen tussen Calvin en het neo-calvinisme als het gaat om de *ecclesiology*. Evenals Calvin benadrukt Kuiper dat de kerk een vergadering van gelovigen is, door God uit het totaal van de mensheid geselecteerd, om te participeren in Christus' lichaam.

Het verschil is evenwel dat Kuiper de kerk niet alleen christologisch fundeert, maar haar ook terugbrengt tot de scheppingsorde. Dat geeft hem de ruimte om over zowel de eenheid in Christus alsook over de culturele, pluriforme en organische verschijningsvorm van de kerk in deze schepping te spreken (138). Een dergelijke bijdrage smaakt naar meer.

Deel II gaat op zoek naar de relevantie van Kuipers opvattingen op de verschillende levensterreinen. Clarence Menninga brengt Kuipers visie op de wetenschap in kaart en zoomt daarbij in op Kuipers kritische houding ten opzichte van de evolutietheorie van Darwin. In tegenstelling tot Kuiper zelf ziet Menninga de mogelijkheid om evolutionaire processen samen te denken met het christelijke scheppingsgeloof. God is 'Governor and Director of those processes' (350), zo betoogt hij. George Harinck bespreekt Kuiper als politicus, waarbij de ambivalente houding van Kuiper richting de apartheid in Zuid-Afrika centraal staat. Enerzijds wordt in het internationale debat aangenomen dat Kuiper een vader van de apartheid is vanwege zijn contacten met de blanke boeren. Anderzijds bestrijdt Kuiper in zijn *Stone lectures* de superioriteit van een ras en betoogt hij juist 'the superiority of Christianity' (421).

Alles bij elkaar is het een boeiende bundel geworden, die Kuipers veelzijdige persoonlijkheid en gedachtengoed uitgebreid in kaart brengt. Alleen aan zijn journalistieke werk wordt geen zelfstandig artikel gewijd. Intussen zal Kuipers stelling dat Christus' heerschappij alle levensterreinen omvat ons in deze individuele en fragmentarische tijd blijven uitdagen. De zeer complete bibliografie aan het eind van de bundel laat dan ook zien hoezeer het aantal publicaties over Kuiper in de laatste jaren is toegenomen.

Françoise Chevalier (ed.), *Actes des synodes nationaux. Charenton (1644) – Loudun (1659)* [Archives des églises réformées de France, 1/Travaux d'humanisme et renaissance, 498] (Genève: Droz, 2012), 454 p., € 78,00 (ISBN 9782600015554).

Deze nieuwe reeks van Librairie Droz beoogt de ontsluiting van bronnen uit het Franse protestantisme op lokaal, provinciaal en nationaal niveau. Het eerste deel betreft een editie van de acta van de laatste twee nationale synodes, gehouden vóór de herroeping van het Edict van Nantes in 1685. Hoewel de acta op zich al lange tijd beschikbaar waren in de edities van John Quick (*Synodicon*; 1692) en van Jean Aymon (*Tous les synodes*; 1710, ook te vinden op www.kerkrecht.nl), is deze editie toch een waardevolle aanvulling. De onnauwkeurigheid van Aymon is immers al bekend, terwijl de op zich meer accurate Quick zijn tekst alleen in Engelse vertaling verschaft. Nu hebben we een betrouwbare Franse tekst, die Chevalier ons bezorgt uit twee *autographa* ondertekend door de presides van de synodes (resp. Antoine Garissoles en Jean Daillé).

Doorgaans bestaan de synodale acta uit niet meer dan een korte weergave van de beslissing en de achterliggende overweging(en), waarachter echter een lange geschiedenis ligt in de aanloop naar de nationale synode. Verder volgen de acta niet de orde van de besprekingen op de synode zelf, maar zijn ze inhoudelijk gegroepeerd. Deze nieuwe editie heeft dan ook meerwaarde ten opzichte van die van Quick en Aymon door de toegevoegde bijlagen en het notenapparaat, waarmee de lezer beter inzicht krijgt in het verloop van beide synodes. Bijzonder waardevol zijn de tot nu toe niet gepubliceerde rapporten van de koninklijke commissarissen, waarin een chronologisch verslag van de synodes

gegeven wordt. Zo ziet men in deze verslagen dat er op de synode van Charenton nog veel spanning heerste rondom het Salmurians universalisme. Er werd maar liefst vijf (!) dagen gediscussieerd over het besluit dat al zeven jaar daarvoor, op de synode van Alençon, genomen was. Ook maken de rapporten inzichtelijk dat de commissarissen regelmatig ingrepen in deze spannende tijd van groeiende verdrukking en de synode verboden bepaalde punten te bespreken, vooral als het correspondentie met het buitenland betrof.

Zoals men mag verwachten van een dergelijke editie, bevorderen ook de voetnoten de leesbaarheid van de tekst in de aanvullende informatie die ze verschaffen. Vooral waardevol zijn de vele citaten uit de relevante acta van de Franse provinciale synodes. Tot op de dag van vandaag moeten deze acta voornamelijk in het archief opgezocht worden, als ze al beschikbaar zijn. Gedurende de zeventiende eeuw en vooral vanaf de jaren dertig speelden de provinciale synodes niet alleen hun normale rol binnen het kerkelijke stelsel tussen lokale kerkenraad en classis (*colloque*) en de nationale synode, maar waren ze ook belangrijk omdat de koninklijke toestemming voor het houden van een nationale vergadering vaak lang uitbleef. Wellicht mag er worden opgemerkt dat de theologische vragen enigszins onderbelicht zijn. Het valt bijvoorbeeld op dat de aandacht die de kerk van Genève in een brief aan de synode van 1659 vraagt voor 'La Critique du sieur Louis Cappel' (390) niet verder wordt toegelicht in een noot. Het werk wordt niet eens geïdentificeerd als de *Critica sacra* (1650), terwijl het destijds voor veel ophef heeft gezorgd en een niet te onderschatten rol heeft gespeeld in de ontwikkeling van de bijbelkritiek.

Desalniettemin verschaft deze editie een mooie bijdrage voor de studie van de huge-

noten en neemt ze terecht haar plaats in als de nieuwe standaardtekst voor de laatste twee synodes die zijn gehouden onder het *ancien régime*.

Utrecht

A.J. Gootjes

Didier Boisson (ed.), *Actes des synodes provinciaux. Anjou-Touraine-Maine (1594-1683)* [Archives des églises réformées de France, 2/Travaux d'humanisme et renaissance, 501] (Genève: Droz, 2012), 546 p., € 87,00 (ISBN 9782600015714).

Er bestaat geen twijfel over dat de acta van de provinciale synodes een zeer rijke en interessante bron vormen voor de studie naar het Franse protestantisme. Deze acta zijn echter in meerdere opzichten altijd al moeilijk toegankelijk geweest voor de onderzoeker. Voor synodes in de 16^e en 17^e eeuw is er immers veel onzekerheid over wanneer en waar ze precies gehouden zijn. Daarnaast zijn de manuscripten van de acta verre van compleet, mede als gevolg van de onderdrukking waaronder de hugenoten hebben geleden onder het edict van Nantes en na zijn herroeping in 1685. De handschriften die de verwoesting wel hebben overleefd liggen ook nog eens verspreid in diverse archieven binnen en buiten Frankrijk. Om deze reden alleen al heeft Didier Boisson, hoogleraar moderne geschiedenis te Angers, een monumentale prestatie geleverd door alle beschikbare acta uit een van de Franse provinciale synodes in deze fraaie editie uit te geven.

Deze editie uit de 'Archives des églises réformées de France'-reeks, waar men veel van mag verwachten, behelst (uittreksels van) acta – of in sommige gevallen het proces-verbaal van de koninklijke commissarissen – van maar liefst 44 synodes en 1 (poli-

tieke) *assemblée provinciale*, die zijn gehouden in het gebied Anjou-Touraine-Maine tussen 1594 en 1683. De waarde van de nieuw ontsloten bronnen is des te groter, aangezien de registers van de kerkenraden en acta van de classes (*colloques*) uit deze provincies bijna volledig ontbreken.

Dat deze eerste editie van provinciale acta ook nog eens de synode van Anjou, Touraine en Maine betreft, is een mooi gegeven. Onder de voorwaarden van het edict van Nantes hebben de steden Loudun en Saumur in de provincie van Anjou namelijk een belangrijke rol gespeeld in de politieke en militaire geschiedenis. Verder is Saumur in de loop van de 17e eeuw ook nog eens uitgegroeid tot een belangrijk intellectueel centrum door de vestiging van een opleiding voor protestantse predikanten aan de *académie de Saumur* rond het jaar 1600.

Zaken van verschillende aard passeren de revue in de provinciale acta. Ten eerste getuigen de acta doorgaans van de constante zorg voor het in stand houden van de kerkelijke structuur door bijvoorbeeld de vele vermaningen aan kerkenraden die nalatig zijn in het sturen van afgevaardigden, de regeling van financiële hulp voor studenten theologie (*proposants*) en de maatregelen ter ondersteuning van vacante gemeenten. Verder valt het op hoe de eerste synodes vooral worden gedomineerd door vragen van voornamelijk ethisch-religieus karakter. Zo moet de synode van Saumur (1594) oordelen of een evangelische handelaar met goed geweten stoffen kan verkopen waarvan hij weet dat ze voor de katholieke godsdienst worden ingezet. Later echter verdwijnen deze vragen enigszins naar de achtergrond, en komt de *académie* centraal te staan. Dit komt mede doordat voor een aantal synodes alleen de artikelen die betrekking hebben op de theologische school bewaard zijn gebleven. Deze editie zal

dan ook van groot belang zijn voor diegenen die zich interesseren in de Salmurianaanse *académie*. De uitvoerige beschrijvingen in de acta van bijvoorbeeld de procedures rondom de aanstelling van John Cameron tot hoogleeraar in 1618 en het langdurige conflict (ca. 1655-1665) tussen de predikant Isaac d'Huisseau en de hoogleraar Moïse Amyraut, vormen de onmisbare achtergrond bij de intellectuele geschiedenis van de Salmurianaanse theologie. Doordat de provinciale synode zich bijvoorbeeld vaak bekommert om de extravagante levensstijl van sommige *proposants* of anderzijds zich inzet om kost en inwoning betaalbaar te houden voor arme studenten, wordt ook inzicht gegeven in het studentenleven aan deze vooraanstaande en vooruitstrevende Franse school.

De editie wordt ingeleid door een uitvoerige introductie van bijna 70 pagina's over de geschiedenis van het protestantisme in de provincies van Anjou, Touraine en Maine en over het functioneren van de provinciale synode en haar plaats binnen de Franse kerkelijke structuur. Het boek bevat ook een nuttige lijst (507-8) waarbij is aangegeven van welke vergaderingen zeker is dat ze hebben plaatsgevonden en of de acta beschikbaar zijn. Het uitvoerige notenapparaat is zeer nauwkeurig en de noten geven bij de acta uitstekende toelichting. Samenvattend kan deze editie zeer worden aanbevolen, en is ze vaak fascinerend om te lezen. Men mag hopen dat edities van de overige Franse provinciale synodes snel volgen, en dan met dezelfde kwaliteit.

Utrecht

A.J. Gootjes

Kelly M. Kapic en Mark Jones (ed.), *The Ashgate Research Companion to John Owen's Theology* (Farnham: Ashgate, 2012), xviii + 334 p., £ 76,50 (ISBN 9781409434887).

John Owen geldt inmiddels als een van de belangrijkste gereformeerde theologen die Engeland heeft voortgebracht. De laatste jaren is er sprake geweest van een gestage stroom aan studies over aspecten van zijn theologie. In Nederland besteedden P. de Vries, H. Burger, R.W. de Koeijer en ondergetekende in hun dissertaties aandacht aan de 'prins der puriteinen'. De *Ashgate Research companion to John Owen's Theology* is misschien wel de bekroning van deze Owenrevival. Deze bundel – waar gerenommeerde Owenkenners als Rehnman, Kapic en Spence een bijdrage aan leverden – biedt een mooi en up-to-date overzicht van het huidige onderzoek naar Owens persoon, theologie en context. Het boek, vrucht van een congres over Owen in 2008, bevat zeventien opstellen onder de noemers 'methode', 'theologie' en 'praktijk' en wordt gecompleteerd door een uitgebreide bibliografie.

Tegen de achtergrond van de grillige geschiedenis van het zeventiende-eeuwse Engeland wordt gepoogd licht te werpen op Owen. Dat blijkt nog niet zo eenvoudig te zijn. Al was Owen een van de hoofdrolspelers in het Engeland van zijn dagen, de mens Owen gaat veelal schuil achter de prediker en geleerde, zo blijkt uit het opstel van Tim Cooper. Als rector van de Universiteit in Oxford opereerde hij met grote zelfstandigheid waarbij hij politieke middelen niet schuwde. Het beeld dat anderen van hem geven, is niet altijd vleidend: hij leerde van weinigen en leunde op niemand (Moffat). Interessant is Owens visie op tolerantie een aangelegen punt voor een *independent*. Owen had aanvankelijk moeite met de tradi-

tionele augustijnse visie van een overheid die op godsdienstig gebied dwang mag gebruiken, maar later wordt hij met betrekking tot de tolerantie strikter. De overheid heeft een rol in het terugdringen van ketterij en godslastering, maar moet wel ruimte laten voor onderscheiden protestantse stromingen.

Al weten we van de persoon Owen weinig, van zijn theologie des te meer. Trueman noemt een aantal karakteristieken van zijn theologie: deze valt in de eerste plaats op vanwege de pneumatologische benadering en de trinitarische breedte. Daarnaast weet Owen zijn theologie een pastorale en bevindelijke spits te geven. De pastor en de theoloog gaan hand in hand. Verder is Owen interessant omdat hij als exegeet een mooi onderzoeksveld biedt voor de groeiende belangstelling voor de exegeese binnen de reformatorische traditie. Ook zijn omgang met en verwerking van de brede christelijke traditie verdient aandacht. Dat Owen geen traditionalist was, blijkt uit zijn betrokkenheid bij en verwerking van tijdgenoot Cocceius, die een belangrijke rol speelde in de herijking van de verbondsleer – een thema waar wijlen Willem van Asselt met de hem zo kenmerkende gepassioneerde een opstel over schreef.

Een curieus en bij tijden laconiek hoofdstuk is dat van Crawford Gribben die onderzoek deed naar de veilingcatalogus van Owens bibliotheek, zoals deze na zijn dood geveild werd. Deze catalogus is door onderzoekers vaak aangevoerd als bewijs van Owens brede betrokkenheid op de contemporaine cultuur – een conclusie die door Gribben in twijfel wordt getrokken, omdat er sterke aanwijzingen zijn dat de veilinghouder zelf voor de nodige aanvulling heeft gezorgd in de hoop dat de door hem toegevoegde boeken met het aura van Owen eromheen mogelijk beter verkoopbaar zouden zijn.

Waaruit weer eens blijkt hoe voorzichtig je moet zijn om al te voorbarige conclusies te trekken.

Deze bundel is een *Fundgrube* voor iedereen die zich bezighoudt met Owen. Jammer dat er twee hoofdstukken zijn over Owens omgang met tolerantie. Die overlap had voorkomen kunnen worden. Ook de prijs is niet erg aantrekkelijk, maar je krijgt wel waar voor je geld. Het is een bundel die niet alleen veel historisch en theologisch interessant materiaal biedt, maar bij ogenblikken ook een stichtelijk karakter draagt. In de hoofdstukken over het gebed, de Geest en de voorbedding van Christus zie je de rijkdom van een theologie die nooit de focus van het leven voor Gods aangezicht verliest. Dat geldt niet het minst voor het onderwerp waar Suzanne McDonald een prachtig hoofdstuk aan wijdde: het zien van Gods heerlijkheid in het aangezicht van Jezus Christus. Hoezeer de mens Owen zich ook aan onze waarneming onttrekt, hier kijk je hem toch in het hart. Op de dag van zijn heengaan, 24 augustus 1683, werd hem verteld dat zijn boek met meditatie over de heerlijkheid van Christus, ter perse was gegaan. Owen zei toen: 'Ik ben blij het te horen, maar de langverwachte dag is eindelijk gekomen, waarin ik die heerlijkheid op een andere wijze zal zien dan ik ooit gedaan heb of in staat was te doen in deze wereld.'

Sliedrecht

M. Klaassen

James P. Eglinton, *Trinity and Organism: Towards a New Reading of Herman Bavinck's Organic Motif* [T&T Clark Studies in Systematic Theology, 17] (Londen: Bloomsbury T&T Clark, 2012), xiv + 224 p., £ 65.00 (ISBN 9780567124784).

Dit boek levert een belangrijke bijdrage aan de studie van Herman Bavinck en zijn werk, dat met name sinds de voltooiing van de integrale vertaling van de *Gereformeerde Dogmatiek* in het Engels internationaal veel aandacht krijgt. Binnen dit veld stelt Eglinton, voormalig post-doconderzoeker in Kampen en tegenwoordig *lecturer* aan de universiteit van Edinburgh, een nieuwe lezing van Bavinck voor die gebruikmaakt van diens voorkeur voor het begrip 'organisch'.

De achtergrond van dit voorstel is de situatie in het veld van Bavinck-studies, waar met name sinds het werk van Jan Veenhof (*Revelatie en Inspiratie*, 1968) de dominante visie is dat we in zijn werk eigenlijk twee Bavincks aantreffen: de traditionele, orthodoxe Bavinck en de moderne Bavinck. Deze hypothese heeft grote gevolgen voor de manier waarop Bavinck gelezen wordt en sommige onderzoekers gaan zo ver dat ze spreken van een 'schizofrene Bavinck' of een uitgewerkte bronnenscheiding binnen zijn werk voorstellen.

Onder invloed van recent onderzoek blijkt deze strikte scheiding in Bavincks werk steeds moeilijker hanteerbaar. Eglinton documenteert deze ontwikkeling zorgvuldig en versterkt die met een eigen bijdrage. Echter, zo constateert hij, dan moet de volgende stap in het onderzoek zijn om te beschrijven hoe de theologie van Bavinck wél samenhang kent, en wat daarbij de kernmotieven in zijn denken zijn.

Een motief dat daarvoor geschikt zou zijn, zo betoogt Eglinton, is het organische.

Onder invloed van met name Veenhof is dat begrip vaak aan de ‘moderne Bavinck’ toegeschreven, maar het blijkt een verbindend begrip door heel het werk van Bavinck heen te zijn. Daarvoor moeten we het niet, zoals Veenhof deed, primair interpreteren vanuit het Duitse idealisme van Bavincks tijd, maar eerst zorgvuldig kijken hoe Bavinck het zelf gebruikt. Dat blijkt veel meer in lijn te zijn met een klassiek-reformatorische benadering dan met een filosofisch-idealistische.

Vanuit dit perspectief toont Eglinton hoe het organische motief bij Bavinck zijn inhoud ontvangt vanuit een sterk trinitarische theologie. Een centrale stelling in het boek is dan ook: de triniteit *ad intra* leidt tot een organisme *ad extra*: de eenheid-in-diversiteit die haar uitdrukking vindt in een trinitarische godsleer, heeft voor Bavinck belangrijke parallellen in en consequenties voor het denken over de totale werkelijkheid. Binnen dat kader kan ook het traditionele spreken over de *vestigia Trinitatis*, de sporen van de Drie-eenheid in de geschapen werkelijkheid, weer invulling krijgen, al is die invulling bij Bavinck meer gericht op diversiteit in het algemeen dan op in zijn ogen willekeurig gekozen triadische patronen.

Na zijn pleidooi voor het gebruik van het organische motief om de eenheid van Bavincks theologie aan te tonen en zijn betoog dat dit motief bij Bavinck voortkomt uit zijn sterk trinitarisch opgezette theologie, geeft Eglinton in enkele hoofdstukken aanzetten voor concrete uitwerkingen. Hij richt zich hierin achtereenvolgens op de godsleer, algemene openbaring, de schriftleer en de ecclesiologie van Bavinck. Daarin blijkt telkens weer het organische een cruciale focus te zijn die nieuw licht werpt op de ontwikkeling en samenhang van Bavincks theologie. Consequent plaatst Eglinton daarbij Bavincks bijdrage primair binnen de ontwikkelingen en

spanningen van de Nederlandse theologie van diens tijd, een ogenschijnlijk logische keuze, die echter op gespannen voet staat met wat in veel Bavinck-studies gebruikelijk was.

Het geheel vormt een consistente en uiterst boeiende studie, die haast als een apologie van de persoon en theologie van Bavinck gelezen kan worden. Het is daarbij niet ondenkbaar dat dit boek als een van de eerste grondige uitingen van de hernieuwde lezing van Bavinck een aanzienlijke invloed zal hebben op toekomstige studies. Daarbij zal moeten blijken of het organische motief werkelijk op alle terreinen functioneert als een kernbegrip in de theologie van Bavinck, maar de uitdaging die Eglinton met dit boek aan zijn mede-onderzoekers doet om Bavinck opnieuw te lezen overtuigt.

Wat ten slotte nog opvalt, is de uitstekende, en voor een niet-Nederlandse theoloog bewonderenswaardige kennis die de auteur heeft van de (laatnegentiende-eeuwse) Nederlandse theologie, al hadden de Nederlandse citaten wellicht op sommige plaatsen iets nauwkeuriger gecorrigeerd moeten worden. Al met al een onmisbaar boek voor wie zich met de studie van Bavinck bezighoudt, maar door de uiterst heldere stijl ook een aanrader voor wie zich op de hoogte wil stellen van actuele discussies in het Bavinck-onderzoek.

Rotterdam

C. van der Knijff

R.P. van Rooijen, *Frederik van Houten: Dienaar in de praktijk der godzaligheid* [Hersteld Hervormde Studies, 9] (Houten: Den Hertog 2013), 154 p., € 17,50 (ISBN 9789033123931).

R.P. van Rooijen schreef een boeiende studie over Frederik van Houten (1662-1711). De studie bestaat uit twee hoofddelen, waarbij

het eerste hoofddeel gaat over Van Houten als predikant en het tweede hoofddeel over zijn dichterschap. Reflectie op dit laatste gegeven roept de vraag op waar vandaag de theologen-dichters zijn. Is dit een aanwijzing dat men toen beter in staat was om het evangelie in de gestalte van de toenmalige cultuur te laten ingaan dan vandaag?

Van Rooijen maakt ons als het ware tijdgenoot van Van Houten door hem te volgen in zijn opleiding te Franeker waar hij de invloeden ondergaat van Vitranga, d'Outrein en Van der Waeyen, terwijl hij ook behoefte had om nog extra colleges te volgen bij Witsius in Utrecht. Hij wordt bevestigd als predikant in het Friese Oudega, Nijega en Opeinde. Hij neemt een beroep aan naar het Hollandse De Kaag en na een jaar vertrekt hij alweer naar Middelburg. Dit was een 'aanzienlijke Standplaatze' in die tijd. Hij neemt daar een plaats in naast de bekende Smytegelt, Immens, Tuinman en nog een achttal andere collega's.

Het eerste onderdeel van het hoofdstuk over Van Houten en de *praxis pietatis* wordt aangeduid als een onderdeel over Van Houtens levenswandel; het blijkt te gaan over het gebedsleven van Van Houten. Ik vond dat een opvallende en mooie invulling. Blijkbaar was het aan hem merkbaar dat hij een man van gebeden was. Terwijl het gebed – als ik mij niet vergis – in de huidige theologische bezinning op de achtergrond is geraakt, blijkt het bij deze dienaar van Gods Woord een springlevende zaak te zijn. Zo kan de studie van het verleden frisse input geven aan de theologische bezinning in het heden.

Er is ook een apart onderdeel over Van Houten en de bevinding. In het kader van het besef van Gods transcendentie en het theologische raamwerk van de rechtvaardiging legt Van Houten nadruk op Gods immanentie. Hij spreekt over het intense

verlangen om de gemeenschap met God te beoefenen. Er is een 'verlustiging' in de Heere, een 'gedrenkt' zijn in de liefde van Christus, een ervaring van het 'onuitsprekelijk' geluk in God. De keerzijde daarvan is het gemis van dit affectieve leven. Als ik mij niet vergis, kunnen we ook uit deze verinnerlijking vandaag de nodige lessen opdoen.

Het gedeelte over de *praxis pietatis* gaat ook in op de relatie tussen Van Houten en de Nadere Reformatie, mede in het licht van de discussie over het eigene van de Nadere Reformatie. Van Rooijen legt Van Houten naast de karakteristieken van de Nadere Reformatie en komt dan tot de conclusie dat Van Houten als een vertegenwoordiger van deze stroming getypeerd dient te worden, hoewel hij geen expliciete aandacht geeft aan de viering van de (christelijke) sabbat.

Het gedeelte over de prediking van Van Houten is boeiend, vooral omdat er een vergelijking wordt gemaakt met de prediking van Smytegelt. Het blijkt dat er eigenlijk geen wezenlijke verschillen tussen deze beide predikers bestaan. Smytegelt werkt iets meer met bewijsteksten, Van Houten categoriseert de onbekeerden minder systematisch in zijn prediking, Smytegelt maakt als voetiaan opmerkelijk genoeg meer gebruik van allegorie of typologie, maar deze verschillen zijn meer marginaal dan structureel.

Dit roept bij mij de vraag op wat dan eigenlijk de reden is dat Van Houten als een ernstige coccejaan wordt getypeerd. In de inleiding wordt de relevantie van deze studie aangegeven als een studie naar de wat onderbelichte thematiek van de ernstige coccejannen, van wie Van Houten dan een vertegenwoordiger zou zijn. Het is mij in deze studie niet duidelijk geworden waarom en hoe Van Houten zichzelf zo zag en wat dan precies de criteria voor deze typering zijn. De studie zou aan scherpte hebben gewonnen als deze

verricht zou zijn in het kader van de problematiek van coccejanen en voetianen, zodat er duidelijke conclusies over Van Houten getrokken zouden kunnen worden. Nu wordt deze problematiek blijkbaar bekend verondersteld; er worden opmerkingen tegen deze bekend veronderstelde achtergrond gemaakt, maar de duidelijke analyse blijft uit.

Niettemin zijn we Van Rooijen dankbaar dat hij Van Houten in zijn godsvrucht, prediking en dichtwerk voor het voetlicht heeft gebracht. Op deze wijze wordt er niet alleen een kerkhistorische lacune opgevuld, maar de bestudering van het verleden biedt vooral ook onverwachte perspectieven in het heden.

W. van Vlastuin

Dogmatiek

G.R. Anderson, *Sojourners and Strangers. The Doctrine of the Church* [Foundations of Evangelical Theology] (Wheaton: Illinois, 2012), 494 p., \$ 27.29 (ISBN 9781581346619).

In de serie 'Foundations of Evangelical Theology' is opnieuw een omvangrijk boek gepubliceerd, ditmaal over de leer van de kerk. Het lijkt me goed om iets te vertellen over de constructie van het boek. In deel 1 komen de uitgangspunten voor dit boek aan de orde, in deel 2 de bijbelse karakteristieken van de kerk, in deel 3 gaat het om de eenheid en de zuiverheid van de kerk, het vierde deel gaat in op de regering van de kerk, terwijl het volgende hoofddeel de sacramenten behandelt. In het zesde hoofddeel komen de bedieningen aan de orde.

Dit overzicht maakt gelijk duidelijk dat het boek een encyclopedisch karakter heeft. Het biedt een totaaloverzicht van geheel ver-

schillende aspecten van de kerk. Bij de verschillende issues wordt de lezer veelal bijgepraat over de stand van zaken in het wetenschappelijk onderzoek of de kerkelijke ontwikkelingen. Diverse standpunten worden weergegeven, waarbij de auteur vervolgens zijn eigen positie weergeeft.

Deze benadering is heel karakteristiek voor het eerste deel van dit boek. De auteur geeft het grondprincipe voor zijn benadering. Hij presenteert zichzelf als iemand met een 'moderate discontinuing understanding of the relation between Old and New Testament.' Deze grondpositie raakt het verstaan van de oorsprong van de kerk, de relatie met Israël en ook de visie op de sacramenten. Het laat zich dan ook verstaan dat hij de kerk niet laat teruggaan op Adam – zoals in de gereformeerde positie – maar hij ziet de oorsprong van de kerk bij het Pinksterfeest. In het verlengde daarvan blijkt er opvallend weinig gevoeligheid te zijn voor het unieke heilshistorische karakter van het boek Handelingen. Het boek Handelingen ziet hij als een model voor de kerk van vandaag. Tegelijk is er wel veel gevoeligheid voor de verschillende verbondsbedelingen in het Oude Testament. Karakteristiek is de opmerking dat de ene verbondsbedeling de andere vervangt. Ik vond het treffend dat er enerzijds veel gevoeligheid is voor de heilshistorische setting van de verbondsbedelingen, maar dat deze gevoeligheid ten aanzien van de unieke en onherhaalbare situatie van het boek Handelingen geheel ontbreekt.

Vanuit de beginpositie is het ook niet verrassend dat de auteur zich laat kennen als een baptist. De auteur geeft ruimschoots plaats aan de inzichten van degenen die wel kinderen dopen. Hij zet de standpunten naast elkaar, geeft kritiek op het dopen van kinderen, zonder dat de argumentatie diepgaand is. Zo wijst hij een gereformeerd

beroep op 1 Korinthe 7:14 af met de overweging dat de kinderen 'heilig' worden genoemd, omdat ze in contact komen met een gelovige moeder. Dat is te kort door de bocht. Zo zouden er meer voorbeelden te noemen zijn.

De beginpositie is volgens Anderson ook beslissend voor de vraag of men een eigen plaats toekent aan het volk Israël. De auteur meent dat een visie waarin de continuïteit tussen Oude en Nieuwe Testament beslissend is, geen plaats voor Israël in kan ruimen. Naar mijn besef ligt dit in de gereformeerde traditie genuanceerder. Op zulke momenten is het jammer dat een nadere argumentatie ontbreekt.

Het gebrek aan nadere argumentatie en analyse is kenmerkend voor dit boek. Er komen tal van zaken aan de orde, maar wegens de hoeveelheid ervan is er geen gelegenheid om verschillende issues nader te analyseren en te problematiseren.

Gezien de aandacht die wordt gegeven aan de kwestie van de vrouw in het ambt van ouderling, ontstaat de indruk dat dit voor de auteur een aangelegen punt is. Hij ziet een duidelijk onderscheid tussen het ambt van ouderling en diaken. Voor de ouderling ziet hij geen ruimte voor de vrouw in het ambt. Alle verklaringen van de 'zwijgt teksten' vanuit de historische en culturele context wijst hij af als speculatief, waarbij hij overigens niet ingaat op de hermeneutische vertaling van dit soort teksten naar een andere context. Omdat een diaken geen lerende taak in de gemeente heeft, is er wel de ruimte voor de vrouw in het ambt van diaken. In dit verband maakt hij een treffende toepassing naar kerken waar de vrouw geen ouderlingenambt bekleedt. Hij roept deze kerken namelijk op om de vrouwen dan wel voluit te laten participeren in de taken die voor haar wel tot de mogelijkheden behoren.

Al met al is dit een boek waarin veel aan de orde komt, zodat het kan dienen als een soort naslagwerk. Daarmee is gegeven dat de kracht van het boek meer in het inventariserende karakter ligt dan in het analyserende en argumentatieve vermogen.

W. van Vlastuin

Anthony R. Cross, *Recovering the Evangelical Sacrament: Baptisma Semper Reformandum* (Eugene: Pickwick 2013), xvi + 403 p., \$ 32.40 (ISBN 9781620328095).

De doop blijft een boeiend, intrigerend, spannend en belangrijk thema. Als ik mij niet vergis, is er in ons land een blijvende of groeiende betrokkenheid bij de vragen rondom de doop, met name de kwestie van de geloofsdoop en de betekenis van de doop van kinderen. Anthony Cross doet in dit boek een onderzoek naar de betekenis van de doop en het functioneren van de doop in het Nieuwe Testament, waarbij hij de problematiek van de kinderen wil overstijgen. Hierbij gaat hij uit van de vooronderstelling dat noch 'paedobaptism' noch 'credobaptism' is te funderen in de Schrift en het evenmin valt uit te maken hoe dit in de Vroege Kerk functioneerde. De vraag is uiteraard of hiermee geen theologische beslissing is genomen.

Cross benadrukt dat de doop in het Nieuwe Testament belangrijker is dan deze veelal thans functioneert. De doop behoorde tot het 'basisc' evangelie en was onmiddellijk verbonden met de *unio* met Christus. De doop staat dan ook niet los van de christologie, de pneumatologie, de Schrift, de rechtvaardiging en het verstaan van de kerk. Integendeel, in het verstaan van de doop komt het totale verstaan van de boodschap van de Schrift samen.

In dit verband stelt Cross ook de synecdoche aan de orde. Soms wordt het woord 'doop' gebruikt, terwijl het veel meer representeert. Als we lezen dat de doop redt, dient dat derhalve niet mechanisch te worden opgevat alsof Christus en de Geest buiten het blikveld zijn. Derhalve is de doop met water niet los te zien van de werkelijkheid van Christus en de Geest.

Cross distantieert zich van Karl Barth die de doop reduceerde tot een menselijk antwoord op de genade van Gods Geest. Cross ziet hierachter een gebrek aan inzicht in de incarnatie waarin het goddelijke en het menselijke samenkomen. Hij signaleert deze reductie van de doop tot een teken ook vaak in evangelische kring. Daartegenover zoekt Cross aansluiting bij Calvijn die de Geest en het middel nauw aan elkaar verbond, zodat er over een effectiviteit van het sacrament kan worden gesproken. Hij plaatst dit overigens parallel aan de effectiviteit van de Geest in de Schrift, het avondmaal en de kerk. Bovendien betekent dit dat er in de doop meer nadruk ligt op hetgeen God doet dan hetgeen de mens doet.

Dit alles brengt met zich mee dat de doop geen theoretische kwestie is, maar het binnentreden in een nieuwe werkelijkheid. De doop brengt in nieuwtestamenteel perspectief dan ook een radicale breuk met de cultuur met zich mee. Vanuit dit perspectief stelt Cross de vraag of het westers christendom niet te weinig kritisch staat tegenover de cultuur.

Vanuit de nieuwtestamentische gegevens beargumenteert Cross eveneens dat de doop onlosmakelijk verbonden is met geloof en bekering. Hier keert hij zich tegen Zwingli en tegen gnostieke benaderingen waarin geloof en doop uit elkaar worden getrokken. Er kan evenmin sprake zijn van een plaatsvervangend geloof van ouders of de gemeente.

De nadruk op het persoonlijk geloof impliceert volgens Cross geen nadruk op het moment van de doop. De doop staat veeleer aan het begin van een proces van onderwijs en discipelschap. In dit verband legt hij de vinger bij het gegeven dat men later een aantal jaren catechumeen moest zijn, terwijl hij in het Nieuwe Testament ziet dat mensen heel snel na een eerste contact met het evangelie worden gedoopt. Het betekent voor hem dat er aan de doop geen voorwaarden moeten worden gesteld.

Cross besteedt twee aparte hoofdstukken aan de relatie van doop en kerk enerzijds en de relatie van doop en ethiek anderzijds. Vanuit het besef dat de doop ons plaatst in relatie met Christus komt het lichaam van Christus in zicht. Derhalve kan de doop nooit individualistisch worden geduid. Vanuit de gemeenschap met Christus is het ook evident dat de doop een nieuw leven impliceert. In dit hoofdstuk gaat Cross ook uitgebreid in op doopriten, waarbij ik mij afvraag of dat de juiste plaats is.

Al met al geeft dit boek een frisse update van de nieuwtestamentische noties omtrent de doop die ons het nodige huiswerk geven om ons in de actuele situatie te bezinnen op de betekenis en het functioneren van de doop. Of we het dilemma van 'paedobaptism' of 'credobaptism' kunnen overstijgen, vraag ik mij na lezing van dit boek wel af, omdat ik meen dat Cross uiteindelijk meer bij het laatste terecht komt. Niettemin zien we uit naar een herwaardering van de doop.

W. van Vlastuin

S. Béla Visky, *Play and Foundation. Theodicy in Contemporary Theology*, vertaald uit het Hongaars (Zoetermeer: Boekencentrum, 2013), 462 p., € 25,00 (ISBN 9789023931646).

Het is een goede zaak dat er een vertaling van een proefschrift uit het Hongaars in het Engels heeft plaatsgevonden en dat er op deze wijze een samenwerking tot stand is gekomen tussen uitgeverij Exit Kiadó in Kolozsvár enerzijds en Boekencentrum in Zoetermeer anderzijds. Op deze manier kunnen wij kennisnemen van de theologische bezinning in Hongarije en Roemenië, terwijl Oost-Europese collega's tegelijkertijd internationaliseren. Bovendien is het goed dat een studie over het lijden juist vanuit de Roemeense context plaatsvindt, aangezien de protestanten in dit land weten van druk.

Visky heeft zich intens met de vragen rondom de theodicee beziggehouden. Hij heeft zijn onderzoek verdeeld in drie delen. In het eerste deel behandelt hij de mogelijkheden om de theodicee vanuit een dualisme te benaderen. Dit betekent in deze studie concreet een verkenning omtrent de leer van de duivel. Omdat de duivel uiteindelijk ook bij Gods schepping behoort en geen ontologisch tegenover ten opzichte van God is, blijkt dit geen begaanbare weg op te leveren om het kwaad te duiden.

In het tweede hoofddeel verkent Visky de mogelijkheden om het kwaad christologisch te duiden. Hij gaat dan in op het concept van een lijdende God, zoals hij dat aantreft bij Kitamori, Moltmann, Sölle en Jonas. Bij Kitamori ligt de nadruk op het lijden van God die uit liefde voor de zondaar lijdt, zodat Gods toorn wordt overwonnen en Gods lijden vergevend is. Visky verwijt Kitamori dat deze geen raad weet met Romeinen 5:3, terwijl hij zich afvraagt of er nog sprake kan zijn van

een goede schepping. Sölle geeft Gods almacht en liefde al te gemakkelijk prijs, evenals Hans Jonas. Het meest uitgebreid gaat Visky in op de benadering van Moltmann die het lijden uit zijn eigen oorlogservaring kent en die daarom ook de desillusie heeft meemaakt van het optimisme van een natuurlijke theologie en een culturele vooruitgang. Daardoor wordt de vraag indringend gesteld hoe een absurde wereld een spiegel van God kan zijn. In een radicalisering van Luther komt Moltmann uit bij het kruis als enige zichtbare gestalte van God. Hierin openbaart God zijn trinitarische wezen. In plaats van God in de historie moet er volgens Moltmann worden gesproken over de historie in God. Daar valt ook Auschwitz onder. Visky kan dit niet meemaken, evenmin als de noties dat het scheppen van God reeds zijn lijden is en dat het historische lijden van Christus het eeuwige lijden van God is. Waarom zou het lijden nog bestreden moeten worden als het behoort tot de ultieme werkelijkheid? Is er nog wel hoop op redding als God overweldigd is door de geschiedenis?

Zo komt Visky tot het derde hoofddeel van zijn studie waarin hij zijn eigen benadering uiteenzet. Hij spreekt van een pneumatologische theodicee. Hij bedoelt hiermee dat we alleen door de geloofservaring een antwoord vinden op het lijden in deze wereld en in ons eigen leven. In navolging van de Reformatie bepleit hij een *cognitio Dei experimentalis* waarin de tweedeling tussen object en subject wordt doorbroken. De geloofservaring is immers niet te zien als de toepassing bij een neutrale theorie, maar het gaat veeleer om een hermeneutische cirkel van begrip en ervaring. Theologie is derhalve altijd praktische theologie. Dit is de belangrijkste insteek van Visky. Hij verzet zich tegen een intellectualistische benadering van de vraag naar het kwaad, omdat een dergelijke

benadering veronderstelt dat wij afstand kunnen nemen van deze wereld, van deze geschiedenis en van onszelf.

Om tot zijn punt te komen maakt Visky ook nog duidelijk dat we op twee niveaus over de schepping kunnen spreken, namelijk vanuit het eindige niveau en vanuit het niveau van de herschepping. Omdat gelovigen delen in de herschepping door de Zoon ligt hier het antwoord op de nood en gebrokenheid waarin we delen. Dit brengt ook met zich mee dat we niet over het antwoord op het lijden kunnen spreken zonder dat we onze diepste nood van de zonde aan de orde stellen. Vanuit het perspectief van de herschepping kunnen we 'ja' zeggen tegen pijn en smart in deze bedeling.

Ik denk dat Visky een mooie studie heeft geschreven over de theologische duiding van het kwaad. Zijn uiteindelijke ontwerp bepleit een geloofsmatige geestelijke houding ten opzichte van het kwaad die mij uit het hart is gegrepen, evenals de analyse van het werkelijkheidsverstaan. De eerlijkheid gebiedt wel te zeggen dat het boek soms wat moeizaam leest, omdat de scherpe vraagstelling, structuur en toespitsing al te veel ontbreken.

W. van Vlastuin

Praktische theologie

Willem van der Meiden, *'Zoo heerlijk eenvoudig': geschiedenis van de kinderbijbel in Nederland* (Hilversum: Verloren, 2009), 462 p., € 35,00 (ISBN 9789087041205).

Theoloog en journalist Willem van der Meiden doet in *'Zoo heerlijk eenvoudig'* verslag van een uitgebreid onderzoek naar de geschiedenis van de kinderbijbel in Nederland (en België). Het doel van deze cultuur-

historische bronnenstudie is om in een lacune te voorzien, namelijk de bestudering van de kinderbijbel binnen het geheel aan onderzoek naar kinderliteratuur. Resultaat is een geschiedenis van de kinderbijbel in Nederland (en België) tussen 1640 en 2007. Bijna 900 uitgaven passeren de revue. Van een 'kinderbijbel' is sprake '[w]anneer een auteur (of meer auteurs) in een boek probeert een of meer bijbelverhalen aan kinderen en jongeren (tot aan hun volwassenheid) door te geven door middel van een hertaling van deze verhalen, illustraties en eventueel andere vormen van speelse en/of informatieve aard...' (17).

De studie beschrijft niet alleen de ontwikkeling van de kinderbijbel vanaf 1640, maar biedt ook een complete lijst van in het Nederlands verschenen – oorspronkelijk Nederlandse en in het Nederlands vertaalde – kinderbijbels. Daarmee heeft Willem van der Meiden belangrijk materiaal geconserveerd voor toekomstige generaties. Het onderzoek is in meerdere opzichten van belang: voor de geschiedenis van het religieuze boek, voor de cultuurgeschiedenis van het kinderboek in Nederland, voor de historische pedagogiek en voor (de geschiedenis van) de praktische theologie. De auteur staat stil bij bijna 900 verschillende uitgaven, '... genres, ontwikkelingen, bijzondere uitgaven en trendbreuken die iets weerspiegelen van het theologische en pedagogische klimaat van hun tijd' (14).

Nadat de auteur Nederlandse ontwikkelingen op het gebied van de kinderbijbel heeft gesitueerd in een internationaal perspectief, worden de verschillende kinderbijbels besproken aan de hand van drie perioden: 1640-1811, 1811-1945, 1945-2007. Willem van der Meiden biedt niet alleen een beschrijving van deze uitgaven, maar citeert tevens veelzeggende passages en neemt

opvallende illustraties van illustratoren op. Dit alles maakt van dit boek niet alleen een grondig onderzoeksverslag, maar ook een geslaagde poging om een rijke traditie van productie van kinderbijbels toegankelijk te maken voor elke geïnteresseerde.

Gorinchem

A. de Kock

J.D.Th. Wassenaar e.a. (red.), *Postille 2013-2014* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2013), 207 p., € 19,90 (ISBN 9789023926962).

De 65ste editie van de *Postille* is de laatste van een reeks. In 1949 verschenen de preekschetsen als uitgave van de hervormde werkgroep Kerk en Prediking. In de laatste jaren lag de verantwoordelijkheid breder en anders. De aanvankelijk donkerblauwe en later wijnrode kaft werd opgevolgd door een meerkleurige versie met bijplaatsing van een bijbelcitaat. Per slot van rekening komt daar de doelstelling van het boek vandaan: na de woorden uit de schrifttekst (*post illa verba textus*) zijn het mensenwoorden die stem geven aan de verkondiging.

Tientallen decennia hebben predikanten en anderen gebruikgemaakt van de hulp bij de prediking om een tekst voor de zondag te krijgen, een bondige exegese of hermeneutische sleutel op te doen en aanwijzingen voor de homiletische aanpak te vinden. Tussen tekst en preek zit een lange weg. Uit de *Postille* heeft men nooit een complete preek kunnen overschrijven. De schets gaf inspiratie of aanzet tot verhaal. Eigen uitbouw bleef vereist.

De papieren versie verdwijnt nu expertisecentra voor de verkondiging zijn gesticht en voorgangers hun preekvoorbereiding naar internet verleggen. Boekencentrum wil

erin participeren. Het vinden van bronnen op het wereldwijde web gaat sneller en makkelijker, maar het ongemerkt kopiëren ook. Het plegen van plagiaat is vooral een digitaal probleem. Je mist de weerbaarheid en uitdaging van een boek.

Natuurlijk is de *Postille* met de tijd meegegaan. De strakke binding aan een tekstregel en de klassieke opbouw van een preek maakten plaats voor perikooplezing en themabehandeling in een contextuele, soms interculturele aanpak. Al in de 60ste editie verscheen een uitvoerige bijdrage waarin het geestelijk testament van de *Postille* werd uiteengezet. Vijf jaar later opent de uitgave met een tweetal artikelen over de verwevenheid van woord- en beeldcultuur in de kerk. Zou het kunnen zijn dat door de focus op het visuele ('preken met een beamer') het verbale element en de welsprekendheid in de verkondiging tekortkomen? Er is ook een beeldend spreken. Gelet op de voordracht haken hoorders aan of af.

De covertekst van *Postille 2013-2014* 'Gods weg is volmaakt, het woord van de HEER is zuiver, 2 Samuël 22:31a' zorgt voor een toekomstgericht uitgeleide. Aan de totstandkoming van de bundel werkten ook schrijvers uit de orthodoxe bandbreedte van de kerk mee. Jammer dat de redactie niet voor elke zondag van het kerkelijk jaar een schets heeft opgenomen. Dit verbreekt het ritme van de achtste dag. De allerlaatste *Postille* kan een verzamelaarsobject worden. In de nu voltooide reeks staat veel wat met vrucht voor de gemeente kan worden gebruikt.

Katwijk aan Zee

B.H. Weegink

Kerkrecht

F.T. Oldenhuis (red.), *Religie op de werkvloer* [Religie & Recht, deel 3] (Heerenveen: Protestantse Pers, 2013), 194 p., € 9,95 (ISBN 9789085250326).

Religie op de werkvloer is een door juristen geschreven bundel over de ruimte voor religieuze uitingen en gedragingen in de context van het werkproces. Te denken valt aan thema's als gewetensvrijheid, het dragen van religieuze symbolen, kledingvoorschriften, zondagsrust, en dergelijke. Nu maakt het nogal uit over welk 'werkveld' we spreken: de zondagsrust heeft voor de kerkbezoeker, die doordeweeks de kost verdient als werknemer, een andere strekking dan voor de predikant die juist des zondags het Woord bedient. En het op religieuze gronden dragen van een hoofddoek kan bij de functie van rechter anders worden beoordeeld dan bij een winkelmedewerkster. Kortom, 'de werkvloer' is enorm breed en divers. De titel van het boekje is in dit opzicht dan ook wat te weinig begreemd. Daarbij komt dat aan het thema twee hoofdstukken voorafgaan, die zijn gewijd aan een meer algemene rechtshistorische rondblik over de plaats van het grondrecht op vrijheid van godsdienst in de Nederlandse rechtsorde.

Dr.mr. P.G. (Vincent) Tassenaar, als historicus en jurist verbonden aan de RU Groningen, opent in hoofdstuk 1 met een opstel over '*rechtspluralisme*'. Dit betreft het vraagstuk of zich binnen (deelgebieden van) de ene Nederlandse rechtsorde meer rechtsstelsels naast elkaar kunnen voordoen. Tassenaar laat zien dat vanuit een historische regionale verscheidenheid zich een natiestaat ontwikkelde die het einde betekende van het (regionale) rechtspluralisme. Rechtseenheid is sindsdien een kenmerk van de moderne rechtstaat.

Tegelijk rijst dan de vraag hoeveel ruimte er daarbinnen is voor pluriformiteit in het recht, bijvoorbeeld voor religieuze minderheden. Wij kennen in Nederland de scheiding van kerk en staat, vooral bedoeld als de plicht tot niet-inmenging door de overheid in kerkelijke aangelegenheden. De keerzijde daarvan is het recht van de kerkgenootschappen om hun eigen interne organisatie en structuur te reguleren. De kerken kennen hun eigen kerkelijke rechtsorde, hun *auto-nomie*. Hier valt beduidend meer over te zeggen dan in Tassenaars bijdrage mogelijk is. De geïnteresseerde lezer verwijs ik graag naar mijn proefschrift *Geestelijken in het recht* (Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2013). Het kerkelijk recht (kerkrecht, canoniek recht) biedt ook een eigen kerkelijke 'werkvloer'.

In het tweede hoofdstuk gaat Tassenaar in op de ontwikkeling van de godsdienstvrijheid als *grondrecht* in Nederland. Vanaf de Unie van Utrecht 1579 komen we via bekende jaartallen uit bij het huidige artikel 6 Grondwet 1983, dat het recht van eenieder op het vrij belijden van zijn godsdienst en levensovertuiging erkent, individueel of in gemeenschap met anderen. De kerkgenootschappen – of breder: geloofsgemeenschappen – worden in de grondwet niet genoemd. Tassenaar attendeert op artikel 9 Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens (EVRM) en de jurisprudentie daarover van het Europese Hof in Straatsburg (EHRM). Inderdaad is deze rechtspraak van toenemend belang, zowel voor de waarborg van het recht op godsdienstvrijheid alsook voor de afpaling van de daarop toegestane beperkingen. Kerken en religieuze organisaties doen er goed aan zich op de hoogte te stellen van hun positie in dezen.

In de hoofdstukken 3 en 4 komen we dan echt op de werkvloer terecht. In hoofdstuk 3 richt mr. J.T. (Tineke) Folkerts-Klaassen zich

op de *werknemers* bij bedrijven en organisaties die werkzaam zijn op basis van een arbeidsovereenkomst. Zij gaat in op de toepasselijke wet- en regelgeving en op de rechtspraak. Onder dat laatste verstaat zij zowel uitspraken van de rechterlijke macht als van de Commissie Gelijke Behandeling, thans het 'College voor de rechten van de mens'. Met name dit rechtspraakoverzicht biedt een goede indruk van de casuïstiek en van de beslissingsmodellen die de rechtsprekende instanties hanteren. In hoofdstuk 4 wordt een soortgelijke opzet gevolgd ten aanzien van *ambtenaren*. Hier bespreken Tassenaar en mr. O.M.I. (Otteline) van Zwieten-van der Feltz de spanning die kan optreden tussen de uit te oefenen functie in overheidsdienst en de persoonlijke godsdienstige overtuiging van de functionaris. De langdurige

maatschappelijke, politieke en ook juridische discussie over – wat is gaan heten – de 'weigerambtenaar' is hier het meest pregnante voorbeeld. Tegelijk is dit een voorbeeld dat ook in christelijke kring tot visieverschil heeft geleid.

Religie op de werkvloer gaat niet in op de arbeid in de kerk. De werkvloer is in dit geval niet de kerkvloer. Maar juist de twee inleidende hoofdstukken over rechtspluralisme en het grondrecht op godsdienstvrijheid zetten wel aan tot nadere doordenking van de positie van het kerkrecht. Die positie heb ikzelf in stelling 7 bij mijn proefschrift omschreven als: 'Het kerkelijk recht is geen creatie bij de gratie van de natie, maar een manifestatie van de kerkelijke autocratie.'

Hattem

P.T. Pel

Boekaankondigingen

Jos Aarnoudse, Rob van Essen e.a.,
Handreiking bevrijdingspastoraat: Pastorale mogelijkheden en valkuilen (Zoetermeer: Boekencentrum, 2014), 60 p., € 8,90 (ISBN 9789023928225).

In dit boekje wordt het pastoraat aan mensen die zich gebonden voelen door kwade machten op een evenwichtige wijze besproken. Dat is moedig omdat er ook valkuilen zijn. Onder de risico's scharen de auteurs bijvoorbeeld de vereenzelviging van dissociatie met bezetenheid of van psychotische waanideeën met demonische invloeden (41). Het boek plaatst het bevrijdingspastoraat in de context van de wereldwijde oecumene. Met exorcisme door middel van bevelen zijn ook de nieuwere rooms-katholieke rituelen terughoudend (32). De korte praktijkverhalen komen meestal uit de psychiatrie. Het evenwichtige boekje sluit af met enkele liturgische mogelijkheden. Het is doorgaans leerzaam en evenwichtig, al roept de aangereikte mogelijkheid om een kamer te reinigen (56) wel de vraag op naar een bijbelse onderbouwing van bezeten ruimten en gezegend water. De uitgave kwam tot stand in samenwerking met de Protestantse Kerk in Nederland en wordt ingeleid door de scriba A.J. Plaisier.

H. van den Belt

Johannes Calvijn, *Eén met Christus: Een klein traktaat over het Heilig Avondmaal*, vertaald en ingeleid door Herman Speelman (Kampen: Brevier, 2014), 128 p., € 12,50 (ISBN 9789491583452).

Herman Speelman heeft ons een dienst bewezen met deze nieuwe vertaling van het boekje dat Beza terecht *un livre d'or* noemde. Calvijn schreef het in zijn Straatsburgse periode om Franse evangelisten te onderwijzen en een brug te slaan tussen verdeelde protestanten. Als we merken dat ons geloof onvolmaakt is en ons geweten ons beschuldigt van vele zonden, mag dit volgens Calvijn ons niet 'verhinderen onszelf te presenteren aan de heilige tafel van de Heer.' Maar hij waarschuwt ook dat dit zonder huichelarij moet gebeuren 'omdat er velen zijn die zichzelf met mooie praatjes misleiden' (69). Speelman spreekt in de inleiding van een mystieke trek in Calvijns avondmaalsleer omdat Christus en de gelovige hoewel ruimtelijk van elkaar gescheiden in het avondmaal werkelijk gemeenschap met elkaar hebben (23). Paul van Geest opent zijn 'woord vooraf' met de opmerking dat Calvijn in 1536 de *Institutio* te Genève publiceerde. Dat moet natuurlijk Bazel zijn.

H. van den Belt

Martin Heikoop, *Rome en het Nieuwe Testament: De Romeinse context van het vroege christendom* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2013), 188 p., € 18,90 (ISBN 9789023927389).

In heldere taal beschrijft de auteur allerlei facetten van het dagelijks leven in het Romeinse rijk ten tijde van het Nieuwe Testament. De eerste twee hoofdstukken belichten het beleid van Rome ten aanzien van Judea, gaan in op de positie van joden en christenen en behandelen de verschillende keizers. Het boek gaat vervolgens thematisch in op allerlei aspecten van de Romeinse wereld, zoals het leger, de godsdienst, sociale verhoudingen, economie, cultuur, verkeer en communicatie. Nagegaan wordt hoe en waar deze aspecten doorwerken in het Nieuwe Testament. Het boek is toegankelijk geschreven, bestemd voor een breed publiek. Het leent zich ook goed voor zelfstudie of als voorbereiding voor het geven van godsdienstlessen en catechese. Het gebruik van kleurenfoto's zou het geheel iets meer verlevendigd hebben.

Wijk (bij Heusden)

M.A. Kuijt

H. Veldman, *Vrouwen rond Willem van Oranje* (Baarn: Willem de Zwijger Stichting, 2014), 56 p., € 3,40 (ISBN: 9789072462558).

Deze uitgave besteedt aandacht aan de moeder en echtgenotes van de persoon naar wie de uitgever is vernoemd. Harm Veldman weet zo op pakkende wijze het leven van Willem van Oranje samen te vatten. Hij noemt ook zijn buitenechtelijke relatie met Eva Elinx en slechte relatie met Anna van Saksen, die na haar echtscheiding in een dichtgemetselde kamer wordt opgesloten. Mooi zijn de citaten, bijvoorbeeld van Juliana van Stolberg, die schrijft dat zij wel weet dat wij met geduld moeten dragen wat de Heere ons toezendt, 'maar mensen blijven mensen en kunnen zo iets niet zonder zijn genade volbrengen' (13). Misschien kan de uitgever nog eens over nut en noodzaak van de gespreksvragen nadenken. Een gesprek over de vraag of het huwelijk van Willem en Charlotte de Bourbon rechtsgeldig was, is in ieder geval wat lastig te voeren. De uitgaven van de Willem de Zwijger Stichting zijn ook zonder die vragen boeiend genoeg.

H. van den Belt